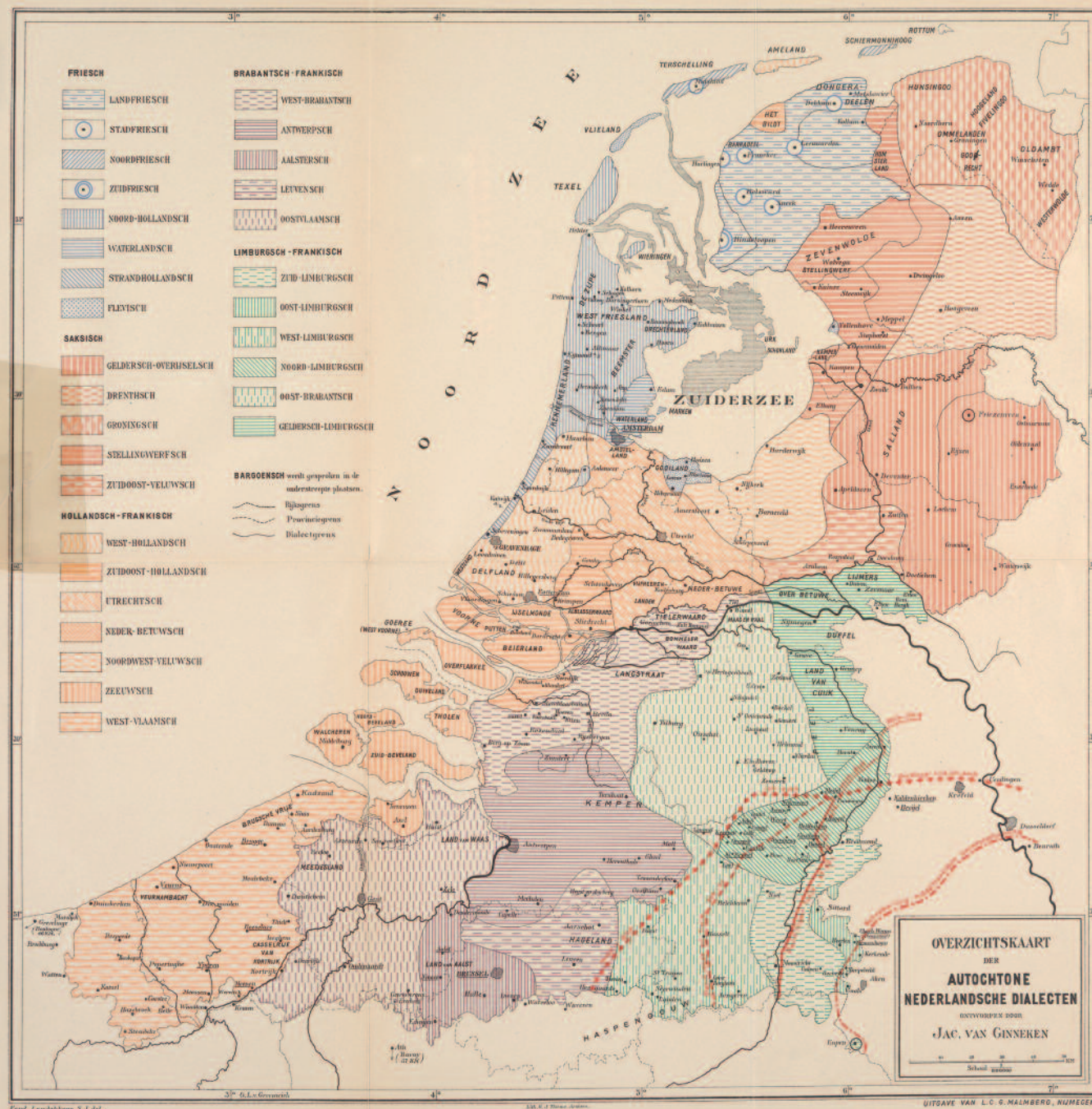




Jac. van Ginneken, *Overzichtskaart der autochtone Nederlandsche dialecten*, 1917.
(Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

De tongval van de streek De Liemers in het Nederlandse dialectlandschap

Voor steeds minder mensen is dialect hun moedertaal. Na de oorlog steeg geleidelijk aan het gemiddeld opleidingsniveau van onze bevolking. Dialectsprekende ouders poogden met hun kinderen Algemeen Beschaafd Nederlands (ABN) te spreken en verboden hen plat te praten. Van de ABN sprekende onderwijzer van mijn lagere school wist ik niet dat hij ook 'gewoon' uit de Liemers kwam en heel goed dialect kon spreken. Later verdween dit verwrongen idee. De vanzelfsprekendheid is verdwenen. 'Het dialect durft nauwelijks nog de deur uit', volgens de West-Brabantse taalkundige Piet van Sterkenburg. Voor sommigen van de met het dialect opgegroeide generaties betekent het dialectverlies een pijnlijk gemis. Geen wonder dat hier en daar de eigen taal weer meer wordt omarmd. Streektaal, aldus Van Sterkenburg, is immers 'vertrouwer, heeft meer warmte en gezelligheid.'

Antoon Berentsen



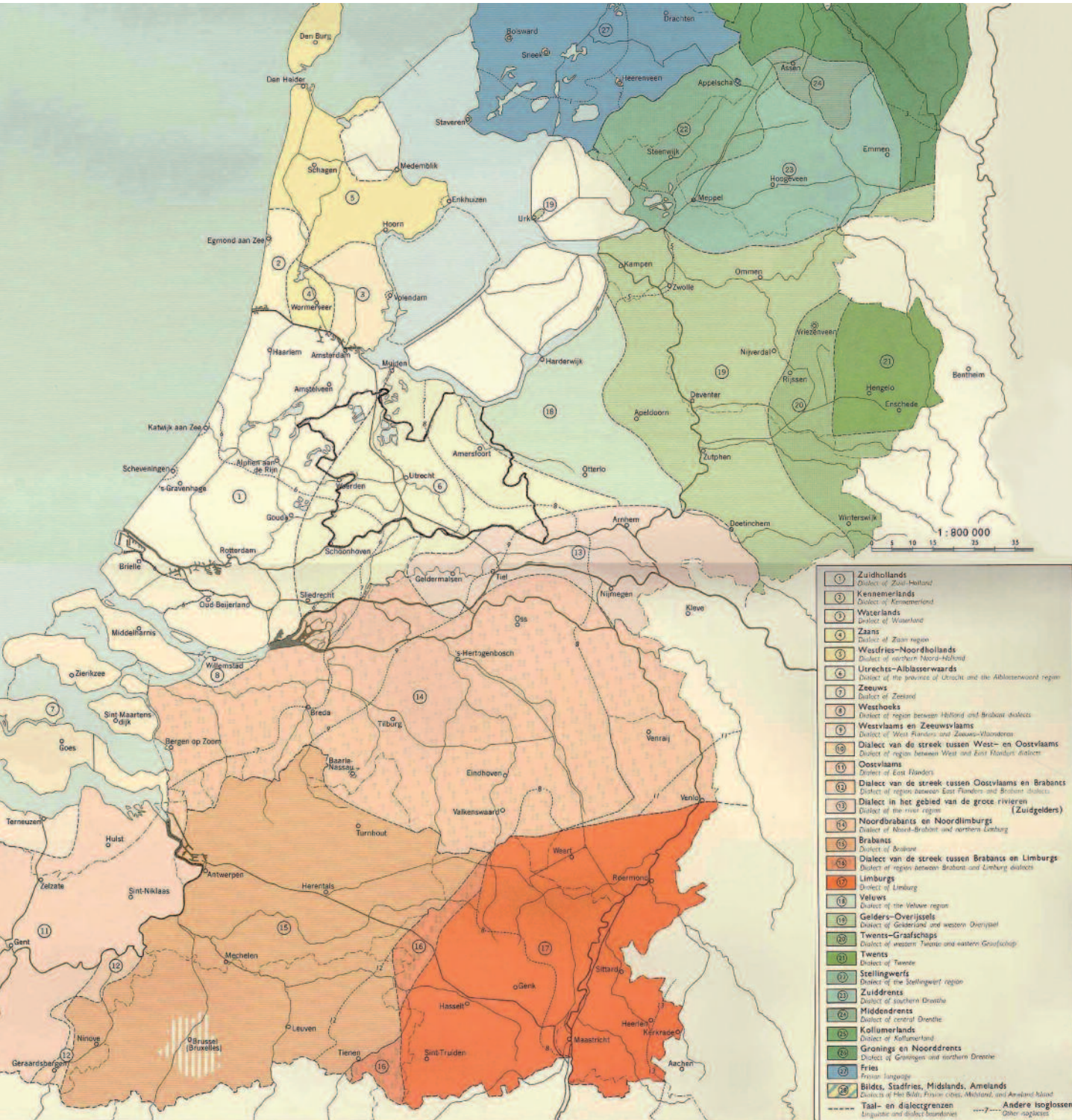
De begrippen 'taal' en 'dialect' suggereren een verschil dat er volgens taalkundigen niet is. Van het Meertens Instituut voor onderzoek en documentatie van de Nederlandse taal en cultuur hoorde je wel dat de standaardtaal eigenlijk een dialect is met een land- en zeemacht. En inderdaad, de standaardtalen trekken een scherpe grens. Dat wordt vooral in grensstreken gevoeld.

Uiteraard is een land gediend met een boven-gewestelijk taal. In de Noordelijke Nederlanden werd die bepaald door het 'beschaafd' taalgebruik van de Hollandse steden. Die stonden immers aan de wieg van de natie door hun economische en culturele dominantie. Vanaf de kansel en via de scholen werd de standaardtaal verspreid. Door de sterke groei van de geografische mobiliteit werd de standaardtaal

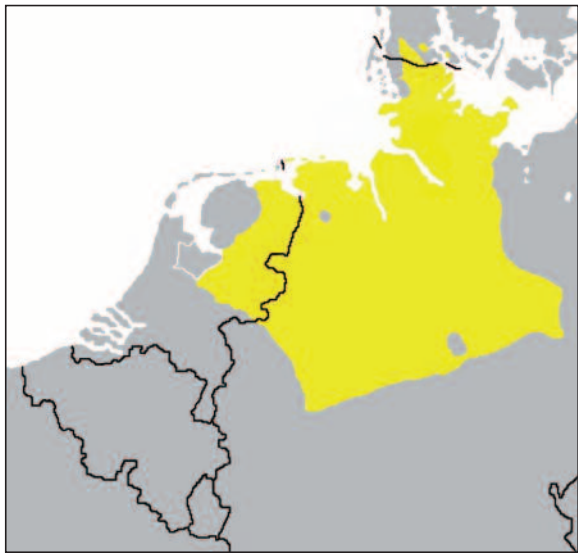
door steeds meer mensen ook als omgangstaal gesproken.

De vraag naar het aantal dialecten in Nederland is volgens de wetenschap der dialectologie niet te beantwoorden. Als uiterste consequentie zou je kunnen stellen dat elke plaats, ja elk mens, zijn eigen dialect heeft. Gemeenschappen, grote en kleine, ontwikkelen hun eigen taalclusters, waarbinnen ze elkaar verstaan.

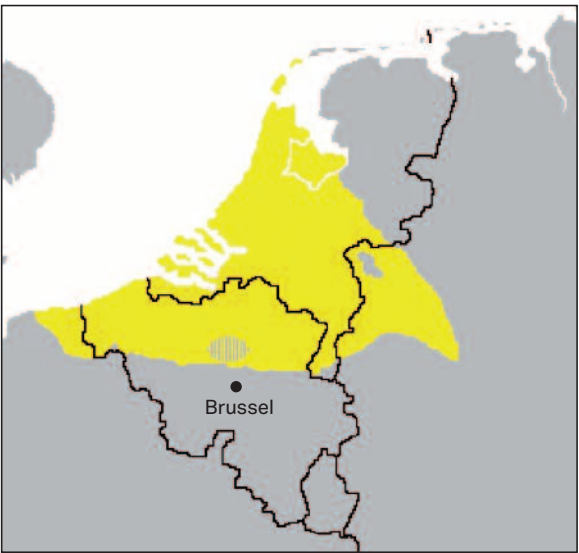
De dialectologie heeft kaarten gepubliceerd, die daarvan getuigen, zoals die van de gerenommeerde dialectologen Jac van Ginneken uit 1917 (zie p. 158) en de kaart van Jo Daan en D.P. Blok uit 1968 (zie p. 160). Dialectgrenzen blijken niet absoluut te zijn en variëren met de methodiek, waarmee de taal is verzameld en met de interpretatie ervan.



Kaart met de dialecten van Nederland en Vlaanderen. Dialectgrenzen blijken niet absoluut te zijn en variëren met de methodiek waarmee de taal is verzameld en met de interpretatie ervan. (Bron: Atlas van Nederland, blad X-2, Amsterdam, 1969)



Nedersaksisch taalgebied (geel).
(Bron: nl.wikipedia.org/wiki/Nedersaksisch)

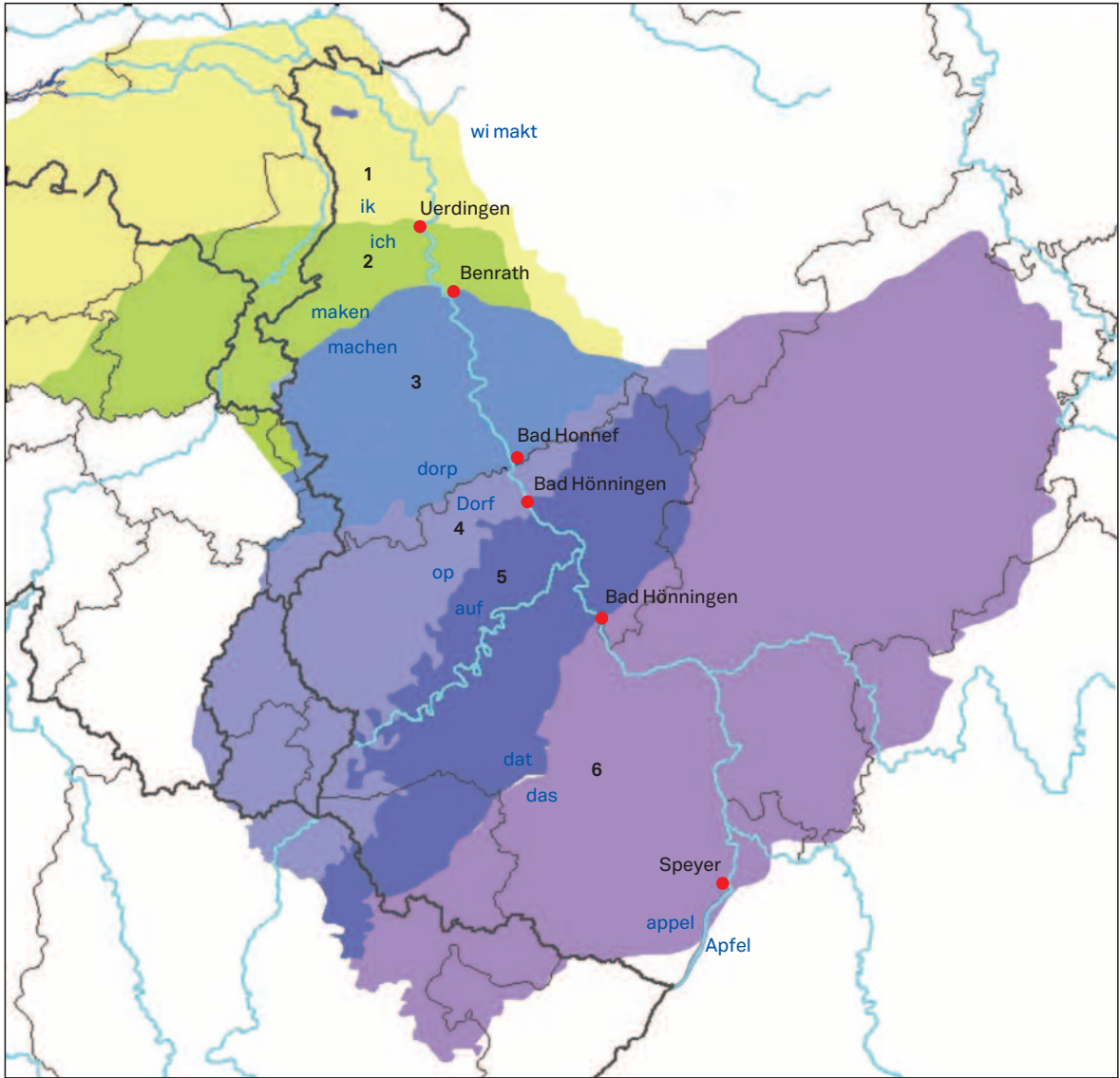


Nederfrankisch taalgebied (geel).
(nl.wikipedia.org/wiki/Nedersaksisch)

De Liemers in Nederlands dialectlandschap

De taalgrens in Nederland valt aan de oostzijde samen met de landsgrens. De Vlaamse taalkundige Jan Goossens stelt dat het onmogelijk is om op grond van statistische overeenkomsten en verschillen een grens te trekken tussen de Nederlandse en de Duitse dialecten. Als we kaarten van de Nederlandse dialecten bekijken, waarop uitsluitend de staatsgrenzen zijn aangehouden, krijgen we een misleidend beeld. Antoon Weijnen wijst er in zijn *Nederlandse dialectkunde* (1958) op dat met de term ‘dialectgrenzen’ voorzichtig omgegaan moet worden. Dialectologen onderzoeken taalverschijnselen, bijvoorbeeld hoe op verschillende plaatsen een andere persoon aangesproken wordt, met *je*, *ie*, *i-j*, *gi-j* of *gij*. Een lijn die een gebied begrenst waarbinnen zich een bepaald taalverschijnsel zich voordoet, noemt men *isoglosse*. Weijnen merkt op dat als meerdere isoglossenstrengen samenvallen, van een dialectgrens gesproken kan worden. Afgesproken is dat we van een Nederlands dialect spreken als het Nederlands in dat gebied standaardtaal is. Zo komen we toch weer uit bij de staats-

grenzen. Dit heeft volgens Goossens de consequentie dat ‘sommige dialecten die men nu voor Duits moet houden, vroeger Nederlands zijn geweest en omgekeerd. Onder andere in het Nederrijn-gebied heten de vroegere Nederlandse dialecten nu Duitse.’ In de 19e eeuw ging men nog uit van het simpele beeld dat de verdeling van de dialectgebieden in Nederfrankisch, Nedersaksisch en Fries te herleiden zou zijn tot de bewoningsgeschiedenis rond het begin van de jaartelling. Vandaag weten we dat grote delen van Nederland door de Friezen bewoond werden, dat de oorsprong van het Frankisch veel verder zuidelijk te zoeken is en dat van een gesloten volk der Saksen geen sprake was. Toch spreken we gemakshalve van een onderscheid in Nederland en ook in delen van Duitsland tussen de Frankische en de Saksische dialecten. De zogenaamde ‘Rijnlandse waaier’ laat de ontwikkeling van het Frankisch dialectgebied van west naar oost goed zien. Daarbij is het Nederfrankisch het gebied, waar de zogenoemde ‘tweede Germaanse klankverschuiving’ niet van toepassing is. De *p* in *appel* werd hier geen *p*fen de *t* van *tijd* geen *ts*, zoals in



De Rijnlandse waaier laat de ontwikkeling zien van het Frankisch dialectgebied van west naar oost: 1. Noord-Nederfrankisch, 2. Zuid-Nederfrankisch, 3. Ripuarisch, 4. noordelijk Moezelfrankisch, 5. zuidelijk Moezelfrankisch, 6. Rijnfrankisch. (Bron: https://de.wikipedia.org/wiki/Rheinischer_F%C3%A4cher)

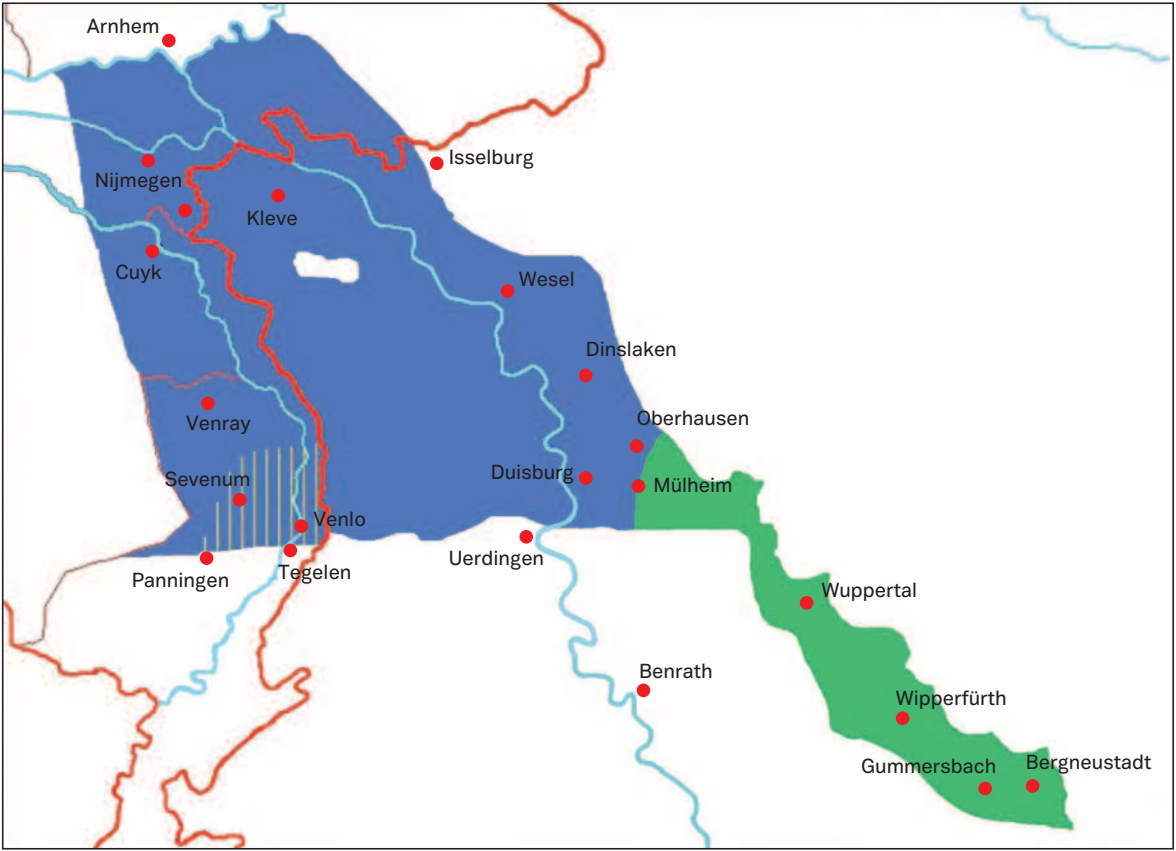
Zeit. De *k* in *maken* en *ik* werd bovendien geen *ch*, zoals in het Duitse *machen* en *ich*. Zo is het Rijnland van zuid naar noord een overgangsgebied tussen het Hoogduits en het Nederduits (Nedersaksisch) gebied. Voor de Noord-Nederfrankische zone aan beide kanten van de grens wordt de term Kleverlands gehanteerd, omdat het grootste deel ervan wordt

ingenomen door het voormalige hertogdom Kleef. Op Nederlands gebied gaat het om de Liemers, het Rijk van Nijmegen en Noord-Limburg (het voormalig Gelders Bovenkwartier). Onder het Kleverlands wordt een groep dialecten verstaan die overeenkomsten heeft met het Brabants en het Zuid-Gelders en in mindere mate met het Limburgs. Aan de westzijde wordt het Kleverlands van het

Brabants en de overige westelijke dialecten gescheiden door de ‘ou-/al-lijn’ (*houden/halten*). De Peel en de Maas zijn de geografische elementen die hier scheidend hebben gewerkt. Zoals uit de kaarten van Van Ginneken en Daan blijkt, is de afgrenzing met het Brabants en het Limburgs telkens weer onderwerp van discussie. Aan de noordzijde vindt de afgrenzing naar het Nedersaksisch plaats door de ‘eenheidspluralis-lijn’. De meervoudsvorm met *t* in bijvoorbeeld *wi hebt* is een voorbeeld van de Westfaalse invloed op de Nedersaksische dialecten. De grenzen van Liemers-Achterhoek en Niederrhein-Westfalen liggen in elkaars verlengde. De Rijn-IJssel-linie laat verder het onderscheid tussen *gi-/i-j* en het al dan niet uitspreken van de *uitgangs-n* (*make/maak’n*) zien. De uit Borculo afkomstige dialect-

tooloog Lex Schaars tekent in zijn proefschrift (1977) over de dialectgeografie van Oost-Gelderland daarbij aan dat de dialectgrens ook door twee andere natuurlijke scheidingen wordt gevormd: ‘*Het feit dat thans in Oost-Gelderland zoveel oost-west lopende isoglossen voorkomen tussen Ruurlo en Didam wijst (...) op een oude toestand van diepe tegenstellingen tussen de ten noorden van het veengebied van Zelhem en Ruurlo en ten zuiden van het bosgebied van ’s-Heerenberg en Didam gelegen streken.*’ Hij beschouwt de strook tussen beide gebieden als een overgangsgebied, waar Nederfrankische en Nedersaksische dialecten elkaar ontmoeten. ‘*Ten aanzien van de dialecten is de Oude IJssel eerder een bindend element dan een scheidende factor*’, schrijft hij.

Topografische verspreiding van het Kleverlands (blauw) en Oost-Bergisch (groen) volgens Georg Cornelissen en Jan Goossens. De witte vlek is het ‘taaleiland’ van Pfalzdorf en omgeving. (Bron: nl.wikipedia.org/wiki/Kleverlands)





A.R. Hol, *Het dialect van de Liemers*. (Bron: *De Liemers. Gedenkboek Dr. J. H. van Heek*. 1953, p. 269)

Kenmerken van de Liemerse dialecten

De volgende beschrijving van de Liemerse dialecten berust op literatuurstudie en eigen waarneming en kan derhalve geen aanspraak maken op volledigheid.

Klankleer

Wetenschappelijke aandacht voor de klankleer van de Liemers was er voor het eerst in 1901. In dat jaar promoveerde de al genoemde, uit Zeddam afkomstige Martinus Bruijel op *Het dialect van Elten-Bergh*. Zijn biograaf noemde hem ‘*nestor van de Oostnederlandse dialectologie*’. Bruijels woordenlijst bestond uit 1300 woorden. Hij onderzocht hoe woorden uitgesproken werden. Zijn nauwkeurige fonetische

transcripties geven informatie over hoe aan het eind van de 19e eeuw de gesproken taal van de mensen in Elten en Bergh klonk. De taalgeografe Adriana Hol (1895-1965) publiceerde in 1953 in het gedenkboek voor J.H. van Heek, *Het dialect van de Liemers*. Daarin brengt zij de isoglossen die door deze streek lopen in kaart. De doorgetrokken streep noordelijk van de Oude IJssel geeft de eenheidspluralis-lijn weer, de voornaamste begrenzing van het Nedersaksisch en Nederfrankisch gebied.

Met betrekking tot de klankleer van Liemerse dialecten noem ik volgende fenomenen:

1. olt

De in het Duits en Engels ook bekende klank *l* in *olt* of *alt* is in het Standaardnederlands tot *ou* geworden. De grens schuift naar het oosten op. In de Liemers is volgens de dialectatlas van Nicoline van der Sijs, net als in de rest van Oost-Nederland die *ol* klank bewaard gebleven. Het *Westervoorts Woordenboek* geeft echter voor *ouderlijk huis* het dialectwoord *ouwershuus*. Het *Zaenders Woordenboek* laat met *oldershuus* zien dat de grens ergens tussen deze beide plaatsen moet liggen.

2. ies

De in de middeleeuwen ook in het Nederlands nog aanwezige *i* is nog niet verbreed naar *ij*. Bijvoorbeeld in *kie:ke* (kijken), *ies* (ijs).

3. huus

In plaats van de Standaardnederlandse tweeklank *ui* is de oorspronkelijke *uu* of *oe* bewaard gebleven. Door de westelijke Liemers loopt een isoglos van zuid naar noord, waarbij westelijk de *uu* alleen gebruikt wordt en oostelijk zowel de *uu* als de *oe*: *boek* of *buuk* (buik), *roet* of *ruut* (ruit), *uut* (uit), *moes* (muis).

4. komme

De klank *oe* en de lange klinker *o* in bijvoorbeeld werkwoordvormen als *moeten* en *komen* worden kort uitgesproken: *motte*, *komme*.

5. kie:ke

De klinkers zijn over het algemeen langer dan in het Standaardnederlands. Zij komen overeen met de lengte in het Duits. De dialectspelling geeft deze verlenging aan met een dubbele punt (:). Bijvoorbeeld: *gaan* wordt *gao:n* en *kijken* wordt *kie:ke*.

6. zie:n

Lange en korte varianten van *ie* kunnen dus betekenisverschil opleveren: het werkwoord *zie:n* tegenover het kort uitgesproken bezittelijk voor-naamwoord *zien*. Het Nederlands drukt het verschil hier met *ie* en *ij* uit.

7. beum

De umlaut komt voor in bijvoorbeeld de trappen van vergelijking: *kot/kötter* (kort/korter) en in de meervoudsvorming van bijvoorbeeld boom: *beu:m*.

8. gaet

Schaars noemt de klinkerwisselingen bij de meervoudsvormen kenmerkend voor het Kleverlands: *paol/päöl*, *tak/tek’*, *gat/gaet*.

9. geet

Ook bij werkwoorden kan klinkerwisseling optreden. *Gaon*, *zi-j geet* (gaan, zij gaat) en *hi-j mik* (hij maakt) wat in de verleden tijdsvorm *hi-j mie:k* wordt.

10. chraach

De *g* wordt net als in de Brabantse en Limburgse dialecten zacht uitgesproken. Graag [*chraach*], *gegao:n* [*chechao:n*].

11. barg

Het Nederlandse *er* wordt onder invloed van het Nedersaksisch in het oostelijk deel van de streek tot *ar* in woorden als *barg*, *stark* en *wark*.

12. lope

De Nedersaksische uitgangs-*n* bij werkwoorden en bij meervouden van zelfstandige naamwoorden valt weg in het overgangsgebied aan de Oude IJssel: *lope*, *kie:ke*, *huu:ze*.

13. ae:te

In de Liemerse dialecten ontbreken meer kenmerken

die in het Nedersaksisch voorkomen. De meervouds-vorm -t, zoals in *wi loopt* het wegvallen van het voorvoegsel *ge-* in het voltooid deelwoord *eze_{gd}*, de verlenging bij de enkelvouden zoals in het woord *karke*, de korte klinker in bijvoorbeeld *ett’n*, waarin de Liemers een lange *ae* gesproken wordt: [ae:te].

14. *waoter*

Binnen het Liemerse gebied vinden klankverschuivingen plaats van west naar oost. Ik noemde al de *ou-/ol*-grens. Waar aan de oevers van de Rijn sprake is van [wao:ter] wordt oostelijk daarvan van [waa:ter] gesproken. (zie de kaart van A.H. Hol, p. 164)

15. *wi-j zien*

Een ander voorbeeld is het hulpwerkwoord *zijn*. De stamklank in het Standaardnederlands *ben* verschuift binnen het Liemers taalgebied van het oostelijk Nedersaksische *u* naar westelijke Zuid-Gelderse *i*: *ik bun*, *gi-j bunt*, *wi-j zun* naar *ik/gi-j bin* en *wi-j zien*. Het Gelders Eiland als voormalig Betuws gebied neemt hier vaak een bijzondere positie in. Daar vraagt men ‘*Zie gi-j der een van...?*’ In Westervoort daarentegen ‘*Bin gi-j der een van...?*’

16. *stit*

Zuid-Gelderse en Brabantse invloeden vallen op bij de taal van bijvoorbeeld het westelijk deel van de Liemers, waar de korte klinkers in bijvoorbeeld *vur* (voor), *mar* (maar) en *stit* (staat) en omgekeerd de lange klinker in *waant* (want), *haand* (hand) en *ien* (in) zich duidelijk onderscheiden van hun oostelijke burens die *veur*, *maor*, *steet*, *want*, *han* en *in* gebruiken.

Adriana Hol concludeert dat de Liemers een overgangsgebied is tussen Zuid- en Noord-Nederland en zij vraagt zich af: ‘Waaruit is het groot aantal grenslijnen in de streek tussen Oude IJssel en Rijn te verklaren? Bestaat er verband tussen deze en de oude politieke grens, die hier heeft gelopen? (...) Uit de omstandigheid, dat niet de gehele Liemers heeft behoord tot de Republiek, moet voor een deel ook het overwegend Katholiek gebleven zijn verklaard worden en als gevolg daarvan is het contact met de Katholieke streken langs de Rijn nauwer gebleven dan dat met de in hoofdzaak Protestantse Achterhoek. Dat de streek tussen Rijn en IJssel de laatste eeuwen zuidwestelijk georiënteerd is geweest, blijkt uit het bovenstaande wel duidelijk. Het voorkomen van allerlei dialectverschillen in de buurt van de Oude IJssel lijkt mij een gevolg daarvan.’

Lexicon

Het lexicon, de woordenschat, van de Liemerse dialecten, is geboekstaafd in een aantal dialectwoordenboeken, ook wel aangeduid als *idioticon*. De term is afgeleid van het Griekse *idiotismôs* (gewone, eigen spreekwijze). Het betreft vrijwel altijd woordenboeken met één vertaalrichting: dialect naar standaardtaal. Daardoor is het lastig een dialectwoord op te zoeken vanuit de standaardtaal. Een van de uitzonderingen is het woordenboek *LexikoNokixel; Ein Nachschlage-Buch für unsere Heimatsprache Emmereks-Platt* dat in 1913 verscheen. De dialectwoordenboeken van Emmerik bieden sindsdien beide vertaalrichtingen aan. Een ander nadeel van dialectwoordenboeken is dat ze alleen woorden bevatten en dus niet een compleet taalbeeld van een plaats of regio bieden. De mate van volledigheid varieert. Het boekje *Die:ms plat* kent slechts zestig met veel witregels en grote letters bedrukte pagina’s, maar dat betekent uiteraard niet dat het *Die:ms* dialect minder woorden kent dan het *Barghs* (‘*n Trop Barghse weurd* telt 197 pagina’s). De Liemerse dialectwoordenboeken zijn – behalve

dat uit Didam – als *Telgen van het WALD* verschenen in het kader van het project *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten* (WALD). Vanaf de oprichting van het Staring Instituut werd hieraan onder leiding van dialectoloog Lex Schaars gewerkt. De woordenschat werd door vrijwilligers via vragenformulieren verzameld. Voorts werd ook gebruik gemaakt van geschreven bronnen. Het WALD is een systematisch woordenboek; de woorden zijn in de afzonderlijke delen rondom een bepaald thema gerangschikt. *De mens en zien huus* verscheen in 1984 bij het Staring Instituut. In 2015 kwam het laatste deel met de titel *De mens en zien wark* bij het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers uit. In het lemma ‘venster’ wordt bijvoorbeeld aangegeven welke dialectwoorden voor ‘venster’ in de regio bestaan. De betreffende plaatsen worden met afkorting aangegeven. Vervolgens worden citaten waarin ‘venster’ voorkomt, weergegeven. Zo wordt voor Giesbeek vermeld: ‘*In den oorlog ha’w de vinsters duk dich.*’ De zegsvrouw/-man uit Zeddam meldt: ‘*De vinsters wiere geslaote at ter in ’t gezien iemand dood was. Dan blaeve ze dri-j dage dich, tut ’t liek ’t huus uut was. Hadde ze gin vinsters, dan sloege ze ’n wit lake veur de rame.*’ Op geografische kaartjes worden de diverse varianten met symbolen aangegeven. De WALD-woordenboeken zijn inmiddels online geplaatst en langs digitale weg doorzoekbaar. In de serie *Telgen van het WALD* verscheen vanaf 1981 een aantal woordenboeken uit het Liemersgebied. In deel 2 werden de 19e-eeuwse lijsten met woorden uit Bergh en Elten gepubliceerd die Bruijtel voor zijn proefschrift gebruikte. Ook staat er een anonieme lijst met 175 woorden in, die vermoedelijk uit de omgeving van het Gelders Eiland stammen. In 1982 verscheen ‘*n Trop Barghse weurd*, verzameld door Henk Harmsen met medewerking van Lex Schaars. De bekende Winterswijkse schrijver en toenmalig directeur van het Staring Instituut, Henk Krosenbrink, beschrijft de schat aan woorden als volgt:

‘*Henk Harmsen heeft getracht vast te leggen wat de mensen op straat zeggen. (...) Soms recht oe – rechtaan (...) zonder omwegen, zonder franje, maar ook met de ondertoon van ironie, die aan elke volkstaal eigen is.*’ Harmsen merkte op dat het vastleggen van de woorden in een ‘Berghs’ woordenboek niet betekent dat die woorden uitsluitend in de voormalige gemeente Bergh voorkomen. Bovendien is er bij dat gebied niet als vanzelf sprake van een eenheid. ‘*Toch is ons opgevallen dat elke buurt, elke straot, elk darp weer bepaalde eige weurd kent. Bi-j veurbeeld: in ’s-Heerenbarg hemme ze ’t aover de “spöttels” (sport van een ladder, spijl in een stoel, AB) van ’n stoe:l, maor Zeddamsen hemme ’t aover “splaote” van ’n stoe:l*’, schrijft hij mij. Martinus Bruijtel gaf reeds in 1901 een verklaring voor lokale verschillen in zijn tijd: ‘*Het stadje ’s Heerenberg heeft een afwijkend dialect. Deze afwijkingen kunnen bevorderd zijn door invloed van het hof der graven van Bergh, die hier verblijfhielden. In nieuwere tijd is het bovendien het drukke verkeer met Emmerik, dat aan de taal van de bevolking daar een afwijkend karakter geeft.*’ Als nummer 7 van de *Telgen* verscheen het woordenboek van het Gelders Eiland onder de titel *Käöbelend aover ’t eiland van daerp tot dörp*, samengesteld door Geert en Irene Roelofs en Jan en Thea Willemsen met ondersteuning van Schaars. Opgenomen zijn tevens de Pannerdense woorden van de uit die plaats afkomstige dialectoloog Jan Berns van het Meertens Instituut. Deel 11 verscheen in 1996 onder de titel *Liemers dialec in Westervoort* en is het werk van de Westervoortse dichter en illustrator Harrie Kemperman (1929-2017). Het boek bevat naast een door hem geïllustreerde woordenlijst van 97 pagina’s veel bijlagen met vooral verhalen en gedichten. De auteur tekende een kaart *De Liemers in dialec bekeke*, waarop hij geografische namen in de eigen taal aangaf. Het onderwerp is actueel, omdat er stemmen opgaan, om naast Nederlandstalige ook plaatsnaamborden in dialect te plaatsen.



De kaart van de Liemers in het dialect.
(Bron: Harrie Kemperman, *Liemers in dialect bekeke*, 1996)

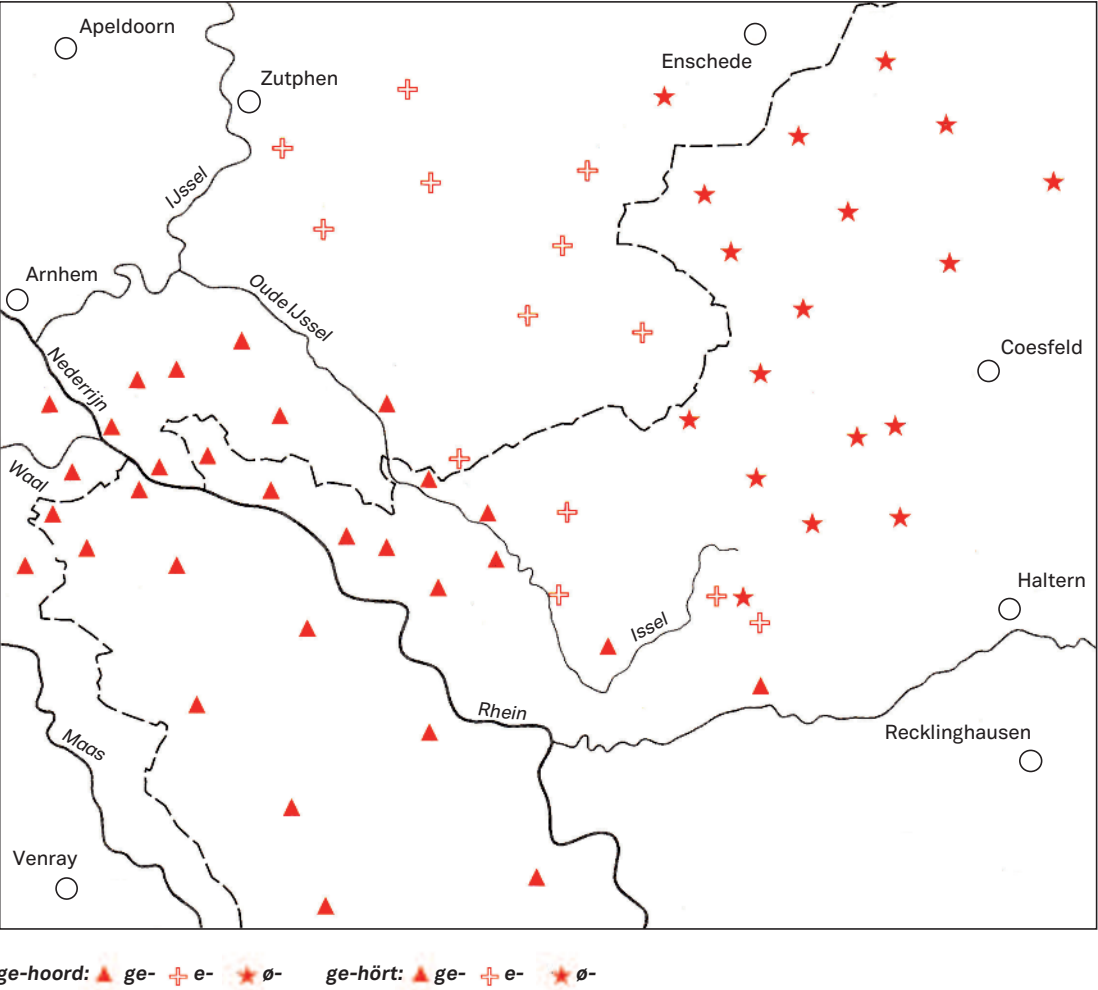
Het Gendringse woordenboek heeft met de dubbele meervoudsvorm een ietwat raadselachtige titel: *Woorden en weurd uut de grune grensgemeente Gendringen*. Het verscheen in 1999 als *Telg* nummer 12: een woordenverzameling van 177 pagina’s van de in 1995 overleden Wim Winands. Dit werk werd voortgezet door Jan van Aoken, Riek Erinkveld en Jan Gruwel, onder begeleiding van Lex Schaars. De verzameling bestrijkt het gebied tussen Etten en Megchelen en strekt zich uit tot aan de overzijde van de Oude IJssel tussen Bontebrug en Breedenbroek. Het raadsel van de dubbele meervoudsvorm uit de titel wordt niet opgelost; onder het lemma ‘woord’ wordt uitsluitend de meervoudsvorm *weurd*

vermeld. Ook in deze *Telg* worden dialectwoorden in standaardtaal vertaald en toegelicht met een of meerdere citaten. Dat betreft soms ook uitdrukkingen: ‘*Lek mien de maas*’, (loop naar de maan) en scheldnamen: ‘*Oerse Poetjes*’ voor de inwoners van de buurtschap Oer, tegenwoordig een wijk van Ulft. De *Telgen* 13 en 14 zagen het licht in 2011. Met de uitgave, voorzien van een hard kapt en in een groter formaat, van de woordenboeken van Zevenaar en Wehl, zagen deze delen er eigentijds en fraai uit. Bovendien bevatten ze een audio-cd met liedjes, verhalen en gedichten. De boeken *Zaenderse Praot van A tot Z. Woorden, verhalen, gedichten en namen in*

Zaenders dialect en *Waehls Plat* waren uitgaven van de respectievelijke oudheidkundige verenigingen. Deze hadden ieder een dialectwerkgroep in het leven geroepen die zich jarenlang bezighield met zowel het verzamelen, ordenen en opmaken van de lemma’s als met de vele tekstbijlagen. Het Zevenaarse boek bevat bovendien als enige van de serie waardevolle grammaticale informatie, zoals een lijst met onregelmatige werkwoorden. De laatste publicatie, officieel geen *Telg* van het

WALD, is het door Eef Willemsen samengestelde en door de Oudheidkundige Vereniging Didam in 2014 uitgegeven boekje *Zo zegge wi-j dah in Die:m*. Het bevat zestig pagina’s woordenlijst en een uitgebreide lijst met *Die:mse* spreuken. De lemma’s worden hier niet als in de hierboven genoemde woordenboeken gevolgd door informatie over de uitspraak of door citaten. Het ware te wensen dat deze Liemerse woordenschat gebundeld en in twee vertaalrichtingen langs digitale weg toegankelijk en

De kaart met de grammaticale verschillen binnen een deel van het Nedersaksisch-Nederfrankisch taalgebied met betrekking tot de vorming van het voltooid deelwoord gehoord/gehört. (Bron: Dialektatlas Westmünsterland-Achterhoek-Liemers-Niederrhein, serie: Rheinische Mundarten. Band 5. 1. Auflage. Köln, 1993)



hoorbaar gemaakt wordt! Naast het WALD-project verscheen in 1993 het resultaat van een twee jaar durend project met de mooie naam *Dialekt à la carte*. Deze dialectatlas kwam voort uit een grensoverschrijdende samenwerking van het Staring Instituut met het Amt für rheinische Landeskunde en het Landeskundliche Institut Westmünsterland. De atlas bestaat uit 57 losse kaarten en een boek met toelichting. Ook hier werd gewerkt met respondenten, voor 75 procent mensen van boven de zestig jaar. De regio beslaat het gebied tussen de Duitse stad Geldern in het zuiden en het Nederlandse Lochem in het noorden. Aan Nederlandse kant ontbreekt echter het oude Gelderse Bovenkwartier (Noord-Limburg). Het kaartje op pagina 169 geeft een indruk van de grammaticale verschillen tussen de verschillende delen van de regio ten aanzien van de vorming van het voltooid deelwoord *gehoord/ gehört*.

Spelling

Aandacht voor de spelling van het dialect heeft enige toelichting. Immers, dialecten zijn spreketalen. In tegenstelling tot de standaardtaal is er geen schrijfnorm voor de Nederlandse dialecten. Het komt overeen met de tijd vóór de boekdrukkunst en vóór het ontstaan van de Nederlandse eenheidsstaat. De spelling weerspiegelde de lokale uitspraak. De eerste officiële spelling van het Nederlands verscheen in 1804 in de Franse tijd en had tot doel om de ‘beschaafde’ Hollandse uitspraak weer te geven. Die uniformering leidde tot het verdwijnen van regionale varianten, niet alleen in de schrijftaal, maar ook in de spreektaal. Het staatsonderwijs vanaf de 19e eeuw deed het overige. Die eerste Nederlandse spelling had, daarop wijst Jan Berns, één voordeel. Het uitgangspunt was dat men zou schrijven zoals men sprak. Dat gold ook voor de sinds het einde van de 19e eeuw gehanteerde spelling van dialecten. Men oriënteerde zich op de Nederlandse spelling en

gebruikte eenvoudige leestekens en lettercombinaties om de specifieke dialectklanken weer te geven. Daarnaast werden ook spellinginstrumenten uit het Duits of Frans ingezet, zoals de umlaut gebruikt. Berns klaagt zich erover dat het Zuid-Gelders geen afspraken heeft over spelling. ‘*Toch zou een uniforme spelling geen luxe zijn.*’ Hij noemt het voorbeeld *neule* (zeuren) dat in het betreffende gebied als *nööle*, *neule* en ook als *naöle* wordt geschreven. Deze situatie bestond tot in de jaren ’70 ook in de Liemers en Achterhoek toen het WALD-project begon. De beoogde uniforme spelling werd al bij het eerste deel van het WALD in 1982 gepresenteerd en wordt nu in aangepaste vorm ook gebruikt voor het in 2002 gestarte *Woordenboek van de Gelderse Dialecten*. De WALD-spelling voegt aan de bestaande Nederlandse klinkertekens *ae*, *ao*, *äö*, en *ö* toe. Een dubbele punt wordt gebruikt om de klinkers langer te maken, bijvoorbeeld bij meervoudsvormen als *beu:m* en *huu:s*. Komma’s en verbindingsstreepjes worden ingezet om samentrekkingen als *kö’j* (kun je) en klinkerscheidingen als *ni-j* (nieuw) aan te geven. De uitgangspunten van deze spelling zijn te vinden op de website van het Oost-Gelders Streektaaldictee. Dit dictee werd in 2017 voor de tiende keer gehouden. De samenstellers ervan komen uit zowel Liemers als Achterhoek. Zij vormen ook de jury. Het dictee biedt de mogelijkheid om zich te scholen in de WALD-spelling. Het belooft niet oubollig te zijn: ‘*U vindt geen folklore, nostalgie, klootschieten of midwinterhoorns in het dictee. Wel een eigentijds onderwerp, om te laten zien dat streektaal ook geschikt is om op niveau over actuele onderwerpen te praten en te schrijven.*’

Grammatica

De grammatica ofwel vormleer van de Liemerse dialecten is niet beschreven. Alleen het Zevenaarse woordenboek bevat elementen voor een grammatica, zoals de lijst met sterke werkwoorden. Ook hier zien we dat dialecten vaak oudere vormen van de

standaardtaal laten zien. Een aantal verleden-tijdsvormen dat in het Standaardnederlands al zwak (regelmatig) is geworden, is in het dialect nog sterk (onregelmatig). Verder valt op dat de derde persoon enkelvoud geen uitgang heeft. Enkele voorbeelden:

Standaardnederlands	Liemers dialecten
zij maakt, zij maakte	zi-j mik, zi-j mie:k
hij zegt, hij heeft gezegd	hi-j zeg, hi-j het gezeid

Voorts is er in de Liemerse dialecten sprake van umlaut-vorming en klinkerwisseling in de tegenwoordige tijd. Een fenomeen dat we ook uit het Duits kennen.

Standaardnederlands	Liemers dialecten
lopen, zij loopt	lope, zi-j löp
krijgen, hij krijgt	krie:ge, hi-j krig
gaan, hi-j gaat	gao:n, zi-j geet
denken, wat denk je ervan?	denke, wah duch ow?

Bij een vergelijking van Liemerse werkwoordsvormen met die van het aangrenzende Emmerik valt op, dat daar vormen zijn bewaard die aan de Nederlandse zijde al zijn verdwenen. Waar Liemerse dialecten bij de verleden tijd van *komen* de standaardtaalvariant gebruiken, hoor je in Emmerik nog *se-j kie:m* (zij kwam), dus net als in het Nederlands bij *lopen*, *zij liep*.

Oude geslachtsaanduidingen – het verschil tussen mannelijke, vrouwelijke woorden – en naamvals-vormen zijn her en der bewaard gebleven:

Standaardnederlands	Liemers dialecten
Heb je die oude vrouw gezien?	Heb gi-j die olden vrouw gezie:n?
Heb je die oude man gezien?	Heb gi-j den olden keerl gezie:n?
Die (m/v) ken ik niet!	Die (v)/Den (m) ken ik nie:t!

Bij de zelfstandige naamwoorden valt de veelheid van de meervoudsvormen op. Terwijl het Standaardnederlands vooral *-en* en *-s* als meervoud kent, laten de Liemerse dialecten klinkerwisselingen zien, zoals we die ook uit het Duits kennen.

Standaardnederlands	Liemers dialecten	Duits
boek, boeken	boek, buu:k	Buch, Bücher
boom, bomen	boom, beu:m	Baum, Bäume
gat, gaten	gat, gae:t	-
goot, goten	gaot, gäö:t	-
knoop, knopen	knoop, knöp	Knopf, Knöpfe
woord, woorden	woord, weurd	Wort, Wörter

In het hierboven bij de umlaut-vorming genoemde voorbeeld *Wah duch ow?* valt het grote verschil in de vormen en het gebruik van persoonsvormen op. Het Standaardnederlandse verschil tussen *u* en *je/jij* vervalst geheel en ook het verschil tussen het persoonlijk voornaamwoord *jou* en het bezittelijk voornaamwoord *jouw*.

Standaardnederlands	Liemers dialecten
Komt u mee?	Kom gi-j met, kom ie met?
Kom je/jij mee?	Kom gi-j met, kom ie met?
Jouw kind heeft...	Ow blaag het...
Uw kind heeft...	Ow blaag het...
Hoe gaat het met je/jou?	Hoe geet ’t met ow?
Hoe gaat het met u?	Hoe geet ’t met ow?

Over de aanspreekvorm *gi-j* kan opgemerkt worden dat de vorm *gi* in het Middelnederlands de aanspreekvorm voor het meervoud was, het huidige Standaardnederlandse *jullie*. Voor het enkelvoud was dat *du*. We kennen het uit het Duits en ook uit het Brabants, waar *houdoe* de afscheidsgroet is. Het woord *gi* werd echter steeds meer als beleefdheidsvorm voor het enkelvoud gebruikt. *Gi maect* (u maakt) kon daarbij voor zowel voor één als meerdere personen gebruikt worden. Uiteindelijk heeft het

die taak volledig overgenomen en is het woord *du* in de meeste dialecten verdwenen. De vertalers van de Statenbijbel zetten in de 17e eeuw de norm door te kiezen voor *gij* in plaats van *du*. Het woord *gi* bleef dus over als de enige tweede-persoonsvorm. Het was niet langer een beleefdheidsvorm, maar de gewone manier om iemand aan te spreken. Deze situatie is tot vandaag behouden in de zuidelijke dialecten en we mogen de Liemerse dialecten daartoe rekenen. In de Liemers is overigens ook de meervoudsvorm van *gi-j* te horen. Voor de aanspreekvorm (persoonlijk voornaamwoord) *jullie* wordt *gillie* (gij lui) weleens gebruikt. Voor het bezittelijk voornaamwoord *jullie* wordt dan *ollie* gebruikt.

Ten slotte

Bij de poging om een beeld te geven van de Liemerse dialecten dient de vraag gesteld te worden; hebben we het hier nog over een bestaande situatie of is het al geschiedenis? Over het dialect in de huidige tijd valt veel te zeggen. De streektaal staat zeker in de belangstelling. Maar over de toekomst is de dialectologie helder. Met de vergroting van de leefruimte van mensen verdwijnen de lokale dialecten en gaan op in *regiolecten* die meer kenmerken van de standaardtaal dan van dialecten hebben. Het dialect leeft als erfgoed voort naast andere ons dierbare overblijfselen uit het verleden. Aan de generaties die het dialect nog spreken de taak hun bijdrage aan het erfgoed nú te leveren.

Literatuur

Abels, Ybe, *Waarom dialecten nog altijd niet zijn uitgestorven*, HP/De Tijd, 04.04.2016.

Bennis, Hans, *Dialect & Taalvariatie*. In: *Het alledaagse leven. Tradities en trends in Nederland*. Nr. 6, 2009.

Berg, Rien van den en **Marc van Oostendorp**, *Dat is andere taal! Streektaal en dialecten van Nederland*. Houten/Antwerpen 2012.

Berns, Jan, *Zuid-Gelderse dialecten*. (serie: *Taal in stad en land*, 13), Den Haag, 2002.

Bree, Cor van, *Historische taalkunde*. Leuven/Amersfoort, 1996.

Bruijfel, Martinus, *Het Dialect van Elten-Bergh*. Utrecht, 1901.

Cornelissen, Georg, **Alexander Schaars** en **Timothy Sodmann**, Unter Mitarbeit von/met medewerking van Christa Hinrichs (Hrsg.): *Dialekt à la carte. Dialektatlas Westmünster-land - Achterhoek - Liemers - Niederrhein* (serie: Rheinische Mundarten. Band 5). 1. Auflage. Köln 1993. Deze atlas is gedigitaliseerd beschikbaar via <https://regionalsprache.de/dwaln.aspx>

Driessen, Geert, *Ontwikkelingen in het gebruik van Fries, streektalen en dialecten in de periode 1995-2011*. Nijmegen, 2012.

Giesbers/van Hout/van Bezooijen, *Dialect op de grens van twee talen. En onderzoek naar dialectgebruik en attitude in het Kleverlands*. In: *Taal en Tongval* 57, 2005, pp. 61-88.

Goossens, Jan, *Wat zijn Nederlandse dialecten?* (serie: Voordrachten gehouden voor de Gelderse Leergangen te Arnhem, No. 22), Groningen, 1968.

Herwijer, M. en **J.H. Jans**, *Nedersaksisch waar het kan. Een pragmatische uitwerking van deel III Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden ten aanzien van het Gronings, Drents, Stellingwerfs, Twents, Sallands, IJssellands, Veluws en Achterhoeks*. Groningen, 2008. (online: <https://goo.gl/xNjLnB>).

Hol, A.H., *Het dialect van de Liemers*. In: *De Liemers. Gedenkboek voor Dr. J.H. van Heek*. Didam, 1953.

Hoppenbrouwers, Cor, *Het regiolect. Van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg, 1990.

Jansen, Mathilde, **Nicoline van der Sijs**, **Fieke Van der Gucht** en **Johan De Caluwe**, *Atlas van de Nederlandse taal* - editie Nederland. Tielt, 2017.

Kooi, J. van der, et al, *Handboek Nedersaksische taal- en letterkunde*, Assen, 2008.

Leerink, Herbert, *Taal is meer dan tongval*. Essay over de plaats van het Nedersaksisch binnen een groter taalsysteem. Uitgave in eigen beheer, 2014.

Krosenbrink, G.J.H., *De streektaal als een waardevol goed*. In: Archief, orgaan van de Oudheidkundige Vereniging De Graafschap/Meester Hendrik Willem Heuvel Stichting/ G.A. van der Lugt Stichting. Zutphen, 1966, pp. 91-101.

Löwik, F.G.H., *De Twentse Beweging. Strijd voor Modersproake en Eigenheid*. Dissertatie, Groningen, 2003.

Maas, Sabine, *Twents op sterven na dood?* (*Niederlande-Studien*, Heft 18), Münster 2014.

Schaars, A.H.G., *Agrarische terminologie in Oost-Nederland en haar dialectgeografische aspecten*. Zutphen, 1977. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1977.

Sijs, Nicoline van der, *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam, 2011.

Smits, Tom H., *Dialectverandering grensoverschrijdend bekeken*. In: *Taal en Tongval*, 2005

Sterkenburg, Piet van, *Een kleine taal met een grote stem. Hedendaags Nederlands*. Schiedam, 2009.

Stout, Gerard, *Rol van dialect is zo goed als uitgespeeld*. In: *Trouw*, 21.10.2014. Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Themanummer Nederlandse Dialecten. In: *Alledaagse dingen. Nieuwsblad voor volkscultuur*. Nr. 1, 2005.

Vries, Jan W. de, **Roland Willemyns** en **Peter Burger**, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam, 2003.

Weijnen, A. A., *Nederlandse Dialectkunde*. Assen, 1966.

Yamamoto, Akira Y., geciteerd in: David Crystal, *Language Death*. Cambridge, 2000.

Zwart, Willemijn en **Huub Punte**, *De meerwaarde van streektaal voor het spellingonderwijs*. In: *Levende Talen Magazine*, 5/2017, pp. 18-22.

Dialect online

Historische dialectkaarten
<https://www.meertens.knaw.nl/projecten/mand/CART>

Nederlandse Dialectenbank
<https://www.meertens.knaw.nl/ndb/>

Nederlandse Dialectendag
<https://nederlandsedialecten.org/>

Taalvariatie
<http://taalunieversum.org/thema/taalvariatie/>
Kleverlands: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kleverlands>

WALD-spelling
[https://www.ecal.nu/doc/13628-Uitgangspunten van de WALD spelling.pdf](https://www.ecal.nu/doc/13628-Uitgangspunten%20van%20de%20WALD%20spelling.pdf)

WALD-woordenboeken
<https://goo.gl/ubymBJ>

Oost-Gelders Streektaaldictee
<http://streektaaldictee.nl/>

Dialectkring Achterhoek en Liemers
<http://www.dialectkring.nl/>

Dialectwerkgroep d'Eigenspraak (Oudheidkundige Vereniging Gemeente Gendringen)
<http://www.ovgg.nl/ovgg/Dialectwerkgroep.html>

Dialectwerkgroep Heemkundekring Bergh <http://www.heemkunde-kringbergh.nl/werkgroepen/dialect/>

Dialectcommissie Historische Kring Westervoort
<http://hkwestervoort.nl/hkwestervoort/dialectcommissie.html>

Dat is andere taal, tv-serie over dialectsprekers, uitgezonden in 2013 door de NTR. Terugkijken op: <http://www.ntr.nl/html/datisanderetaal/>